ԿԻԼԻԿԻԱ

ՀԱՆԴԷՍ

ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ 1874 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 15 ԹԻՒ 7

մարդուս նիւթական վիճակ, աշխատութեան բաժանմամբ և վաճառականութեամբ յառաջ երթալով, պէտք եղած է, բաղդատութեան կէտ մը, շահուց օրըստօրէ մեծցող խառնաշփոթութեան մէջ, այս պատճառաւ և իրաւամբ պէտք եղած է որևէ դրամ մի։ Կմնայ սորվիլ, գործածելի դրամին աղէկ կամ գէշ ըլլալն, եթէ դիւրութեան ամէն պայմաններն ունի, եթէ ունի այն դրամն բոլոր յատկութիւնները, զոր ընդունած եմք այսօր։

Դրամին ունենալիք որպիսութիւնները բազմաթիւ են. ինչպէս.

Դրամը պէտք է ծառայել իբրև թարգման ամեն տեսակ առուտուրի մէջ, զանի պահելով ուզած ատեն գործածել, առանց արժէքը կորսնցնելու։

Այսպէս դրամն, ամեն տեսակ ապրանաց արժէքներու չափըն որոշելով, պէտք է որ ինքն ալ չափ մը, արժէք մ'ունենայ, պէտք է որ ճանչցուած, օգտակար և փափաքելի ըլլայ։

Իսկզբանէ աշխարհիս, ոսկին և արծաթը փնտռուած են, գործածուած են և կգործածուին իբրև զարդ, անօթ, աւելի փայլուն, աւելի դիմացկուն, աւելի հաճելի ըլլալուն, ինչպէս են ոսկիէ կամ արծաթէ շինուած պատառաքաղը, դրգալն

Տ. Մ. Բ. Իւթիւճեան

և այլն ։ Արդարև , ոսկիին և արծաթին գործածութիւնը խիստ շատ է ․ սոքա ոչ միայն հաճելի են աչաց , այլ չփասոտելէն զատ , կդիմանան ։

Ոսկիին և արծաթին այսպիսի յատկութիւնները մէկդի թողլով , յայտնի է թէ ոսկին և արծաթը վաճառականութեան և ամէն տեսակ առուտուրներու մէջ գործածուելը մեծ դիւրութիւն է , վասն զի իր բարձր գնովը , շատ պզտիկ տեղ կը բռնէ , խիստ դիւրին է զանի կրել և տեղափոխել ։

Մէկ հօխա ոսկին 17000 զրշէն աւելի կընէ , իսկ արծաթինը 1100 զրշի չափ ։ Իսկ այսօր բոլոր աշխարհիս մէջ կգըտնուի 25,000,000,000ի չափ ոսկի ․ որ ընդամենը հազիւ 7200 տակառակչիռ կչափէ ․ ըսել կըլլայ թէ մէկ երկաթուղիի մեքենայ մը որ 600 տակառակչիռ ծանրութիւն կրնայ դաշել , վեց երկաթուղի մեքենայներ են , կարող են ամենայն զօրութեամբ տանիլ ․ աշխարհիս մէջ գտնուած և գործածուած բոլոր ոսկին ։ Ցամնևերեքուկէս կանգուն երկայնութիւն , տասներեքուկէս կանգուն լայնութիւն և եօթնուկէս կանգուն բարձրութիւն ունեցող սենեակ մը կարող է բովանդակել աշխարհիս բոլոր ոսկին ․ ուստի իրաւունք ունինք ըսելու թէ ոսկին իր բարձր գնովը խիստ պզտիկ տեղ կբռնէ և դիւրափոխադրելի է ։

Վաճառականութեան և ամեն տեսակ առուտուրի մէջ գործածուած դրամը ըլլայ ենթակայ ամեն կտորակի , առանց իր արժէքը կորսնցնելու ։ Արդարև ոսկին և արծաթն յարմար է ամէն բաժանման , և որքան փոքր մասի ալ բաժնուած ըլլայ , արժէքն անփոփոխ է , զանոնք հալեցնելով , ոչ յատկութիւննին և ոչ ալ արժէքնին կկորսնցնեն ․ կյարմարին մարդոց ամեն տեսակ պիտոյից ։ Արդարև կան աշխարհիս մէջ այնպիսի բաներ որք դրամէն աւելի արժէք ունին , ադամանդը զորօրինակ , որոնց մէջ միլիօններ արժողութիւն ունեցողներ կը գտնուին ․ բայց այսու ամենայնիւ , ադամանդին ամենափոքր կտորնալ արժէք մ'ունի սակայն եթէ միլիօններ ընող խոշոր ադամանդ մը կտրտուի , կտորներն , ամբողջին մէկ գառորդին անգամ չեն կարող բռնել , որովհետև ինչպէս յայտնի է որքան որ մեծ ըլլայ ադամանդ մը , այնքան ալ արժէքը մեծ կըլլայ ։ և իր արժէքը կկորսնցնէ եթէ բազում կտորներու բաժ-

նուի, որ այնպէս չեն ոսկին եւ արծաթը․ մէկ հօխա ոսկին, քանի կտորներու ալ բաժնուի, արժէքը չկորսնցներ․ իսկ մէկ տրամ ադամանդը ի՛նչ գին որ կարժէ, եթէ հինգ կամ տասը կտորներու բաժնուի, գնոյն կողմանէ շատ կտարբերի։

Նախնի ժամանակաց մէջ ինչպէս ըսինք, անասունն իբրեւ դրամ կգործածուի եղեր․ ինչպէս որ մինչեւ այսօր շատ քաղաքներու մէջ ալ կտեսնուի։

Արդարեւ դրամին Լատիներէն pecunia անունն ածանցեալ է, pecus բառէն, որ կնշանակէ չորքոտանի։

Արդարեւ չորքոտանիք կգործածուէին, մարդոց իրարու մէջ ունեցած առուտրոց իբրեւ միջնորդ․ բայց ասի կարելի է՛ ամէն մարդոց ունենալ․ եւ եթէ անասուն մը մորթուելով, զանազան կտորներու բաժնուելով, կարելի է՛ զանոնք իրար միացնելով, կրկին ամբողջ մը կազմել, ոչ անտարակոյս։

Դրամն, արդարեւ, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ, առանց ծախքի, առանց վնասուելու, առանց արժեքը կորսնցնելու պէտք է պահուի եւ ուզուած տեղն գործածուի։

Ուստի կարող ենք նոյնն ըսել, չորքոտանին իբրեւ դրամ գործածելով, ո՛չ անտարակոյս ոչ միայն սնունդ կուզէ միշտ, որով ծախքի կարօտ է զանի պահելու, այլ ամեն տեսակ խնամոց։

Դրամն ըլլալու է միշտ միեւնոյնն, թէ իր ամբողջութեան եւ թէ իր ամենամանր կտորին մէջ եւ ո՛ր հանքէ ելած ալ ըլլայ․ ինչպէս որ ոսկին միշտ ոսկի է, թէ ելած ըլլայ Քալիֆօռնիայէ (Ամերիկոյ), Օսթրալիայէ եւ Ռուսիայէ, եւ միեւնոյն արժէքն ունի։

Արդարեւ ամէն եզն ամէն ոչխարն, ոչ միեւնոյն համն եւ ոչ միեւնոյն որպիսութիւնն ունին․ հետեւաբար եւ ոչ ալ միեւնոյն արժէքը կրնան ունենալ․ մէկ եզն, մէկ ոչխարն, միւս եզանէ կամ ոչխարէ կտարբերի, բայց այնպէս չէ ոսկին․ մէկ տրամ կամ մէկ հօխա ոսկին ամեն տեղ միշտ միեւնոյն գինն եւ արժէքն ունի, ուր որ ալ եւ որո՛ւ քով որ գտնուի։

Դրամն, ըստ օրինի իրմէ պահանջուած ամեն պաշտօնները ճշդիւ կատարելու կարող ըլլալու համար, պէտք է դիւրաւ ճանչցուի, եւ փորձելն ամենէն ծանօթ եղած ըլլայ։

Դրամն, իր պաշտօնը կատարելու համար, պէտք է որ

առանց իր գինն և արժէքը կորսնցնելու, ամենէն փոքր և ամեն ուզուած կտորներու բաժնուելու յարմար ըլլայ: պէտք է որ որոշիչ նշան և կնիք մը ունենայ. և որ մնայ միշտ մի-ևնոյնն առանց մաշելու և աւրուելու ևլն. ահա, այս յատկութիւններովն, շրջանը կհաստատի, կեանքը կծնի և կհաճի:

Պէտք է որ դրամն ըլլայ միանգամայն հազուագիւտ. որովհետև որքան շատ ըլլայ, այնքան իր յարգն ու արժէքը կկորսնցունէ: Եթէ ոսկին երկաթին չափ ըլլար անոր պիտի հաւասարէր, մէկ հօխայ ոսկին հազիւ 30 կամ 40 փարայ պիտի արժէր: ինչպէս կարժէ երկաթը:

Դրամին մէկ պատուական յատկութիւնն ալ է իր միայնութիւնն:

Երբեմն առաջարկուած էր ցորենն ալ իբրև դրամ գործածել. ուստի առանց խօսելու ցորենին որպիսութեանց տարբերութեանը, նորա պահպանութեան դժուարութեանը վրայ, բաւական է մտածել, թէ ամեն տարի միշտ միևնոյն քանակութեամբ ցորեն սերմանել կարելի չէ. Տարի կըլլայ որ մէկ քանի տարուանը միատեղ կըլլայ, տարիներ ալ կան որ բնաւ չըլլար:

Ամերիկայ գիւտն ըլլալէն երեք դարեր յաջորդաբար, տարին 80 միլիոն ոսկի կգտնուէր. իսկ 1803 էն մինչև 1848 թուականը, տարին 200,000,000 ի ոսկի գտնուած է, և 750,00,0000 ի բարձրացած է 1848 էն մինչև 1865 թուականը: Իսկ այսօր 50,000,000,000 ի չափ ոսկի ունենայ:

Մինչև ցարդ բացածնիս կապացուցանեն թէ դրամն ըլլալու է, օգտակար և հաճելի. փոքր քանակութեամբ մեծ գին ունենալու է. տեղափոխութիւնը դիւրին, և պահելն առանց ծախքի և վնասի. բազում կտորներու բաժնուելու յարմար ըլլայ, առանց արժէքը կորսնցնելու պէտք է որ ամենէն ընտրուած և փափաքուած ձայնը, փայլունութիւնը, կակղութիւնը, դիմակցութիւնն ունենայ և մնայ միշտ միևնոյնը:

Արդարև մետաղէ շինուած դրամն ոչ միայն ամենէն ապահովն է, այլ ամենէն ճիշդն է, վաճառականութեան և ամեն տեսակ առուտուրոց ամենէն ընտիր գործիքն և ամենահաւատարիմ դրամն է:

Ամեն ժամանակ ուզուած ատեն ապրանքի մը կամ աշխա-

տութեան մը փոխարէնը կհատուցանէ · մէկ խօսքով ոսկին և արծաթն, որոյ վրայ բազում հատորներ գրած է Անգղիացի Ադամ Ըմիթ, դարուս տնտեսագիտաց առաջինն, կյօրինեն մարդոյ առ միմեանս յարաբերութեանց, վաճառականութեան և ամեն տեսակ առուտրոց ամենէն ընտիր գործիքն և որոնց վրայ հիմնեալ են աշխատութիւնն, արդիւնաւորութիւնն և արժէքաւորութիւնն ։

ԱԶԳԱՅԻՆ

Մալթուս և դրամ վերնագրով յօդուածնուս վրայ խօսելէն յետոյ, խոստացանք իբրև հետեւութիւն, Ազգային Հիւանդանոցի վրայ մեր ուշադրութիւնը դարձնել համոզելու և սովրեցնելու թէ մեր Ազգ· Հիւանդանոցն (որոյ վրայ ամեն ազգայնոց գութը կշարժի, ամեն օր տեսնելով և կարդալով նորա տխուր վիճակը) սկզբանէ ի վեր միլիոններով սատակ վատնելու աղբիւր և կեդրոն եղած է ։

Իրաւ է որ հոն բազմաթիւ հիւանդներ կխնամուին, կը բժշկուին, ծեր, հիմար, որբ, անտէր և ամեն տեսակ անաւակներ կպատսպարուին ինչպէս որ պատսպարուած են մինչեւ այսօր · բայց պէտք եղած կէտն է գիտնալ թէ ի սկզբանէ ի վեր պէտք եղածին չափ խնամուած են, դարմանուած և բժշկուած են ։

Այս ամենակարեւոր կէտին վրայ ընթերցնիս ուրիշ աւթիւ թողլով, այսօր յառաջ բերենք Ազգ· Հիւանդանոցի Մոմատունն, որն որ բազում տարիներէ ի վեր խափանուած էր ։

Ազգ· Հիւանդանոցի Մոմատան վրայ խօսելով, պիտի սովրեցնենք Ազգայնոց, որ 2000 ոսկիով չինուելիք սոյն օրինակ գործարան մը բազում տարիներ գոց մնացած ապարդիւն էր, որ երբեմն 70000 ղրշ շահ կբերէր երբեմն և 1864 էն ի վեր խաբանուած էր ։

1872—74 ի Հոգաբարձութիւնը համոզուած ըլլալով թէ սոյն գործարանն Ազգ· Հիւանդանոցի հասութից աղբիւրներուն և մանաւանդ հաստատուն և մշտնջենաւոր աղբիւրներուն էն գլխաւորն է, ամէն ջանք ի գործ դրաւ և յաջողեցան զանի վերականգնել ։

Բայց որովհետեւ այսպիսի ձեռնարկութեան մը յաջողութեանը համար ամենակարեւորագոյն պէտքը դրամն էր և Հիւանդանոցի սնտուկն ալ այս պէտքը լրացնելու անկարող, հարկ դատեց փոխառութիւն մ'ընել, և որպէս զի այս փոխառութեան առթիւ տոկոսի ծախքեր չի պատճառի, միակ միջոց ունեցաւ Ազգ. Վարչութեան Քաղ. Ժողովոյ որոշմամբ Ազգ. Կեդր. սնտուկը պատրաստ գտնուած 20000 ղրշի չափ Ազգ. Հիւանդանոցի վագըֆէն 14700 ղրշ առնելէ ետև նոյն հասոյթէն հետզհետէ գոյանալիքն ալ մոմատան սնտուկին յատկացուց այն հաշուով որ, որչափ դրամ որ մոմատան սընտուկը մտնայ, պարտական ըլլայ Հիւանդանոցի վագըֆի հասոյթին:

Այս կերպով Հոգաբարձութիւնս 1872 հոկտ. 1 էն մոմատան վերականգմանը ձեռնարկելով, և երեք ամիս շարունակելով 3965 1/2 ղրշ. և 1873 յունվար 1 էն չորս ամիս ևս շարունակելով 5194 1/4 ղրշ. շահ գտաւ որ ընդ. ամենը կընէ 8460 ղրշ. իսկ 1873 մայիս 1 էն մինչև դեկտ. 31 ութնամսեայ գործողութեամբ 12367 ղրշ. շահ բերած է, որ ըսել է 15 ամսուան շահին գումարը կըլլայ 21307, որն որ այժմ մոմատան առ ձեռն դրամագլուխն համարուած է:

Հոգաբարձութիւնը հակառակ իւր ակնկալութեանը սոյն 15 ամսոց գործառնութեանց արտադրած շահուն նուազ քանակութիւնն իրեն դժբաղդութիւն կհամարի, որովհետև Հոգաբարձութիւնը ամենայն վստահութեամբ յոյս ունէր թէ թաղ. խորհրդոց և մեծարգոյ ազգայնոց ամենքն ալ Հիւանդանոցի մոմատան վերականգնումը տեսնելով իրենց հարկ եղած մոմերը պիտի փութան անկէ առնուլ և զինքը քաջալերել. սակայն դժբաղդաբար թաղ. խորհրդոց և մեծարգոյ ազգայնոց ամենքն ալ իրեն այս նուիրական պարտքը չկատարեցին, որով Հոգաբարձութիւնն ալ իր ակնկալած շահն ալ չկրցաւ գոյանալ:

Ինչպէս ութն ամսուան մէջ մեղրամոմի վաճառատունն թէ եկեղեցեաց և թէ հարսանեաց համար 1909 քաշ մեղրամոմ ծախած է, որոյ համար 10508 ղրշ. պաշտօնէից և այլ ծախքեր ըրած է: Եթէ վաճառատան ծախած մեղրամոմը 1909 քաշ կրկնապատիկ քանակութեամբ ծախուած ըլլար, բնականաբար

մոմատան ութն ամսուան մէջ պատրաստած 1845 քաշ մեղրամոմն ալ կրկնապատիկ քանակութեամբ պատրաստուած պիտի ըլլար, հետեւաբար փոխանակ 10308 ղրշ. ծախքով 1845 քաշ մոմ յառաջ գալու 3000 քաշի չափ մոմ պիտի պատրաստուէր որով մէն մի քաշ մեղրամոմը փոխանակ 25 ղրշի չափ գալու 20—21 ի գալով թէ այս տարբերութիւնը և թէ վաճառատան կրկնապատիկ քանակութեամբ ծախած մոմէն արտադրած շահերը միանալով բաւական մեծկակ գումար մը պիտի տեսնուէր փոխանակ 21307 ղրշի շահուց փոքրիկ գումարին։

Եթէ 15 ամսուան մէջ Թաղ. խորհրդոց և մեծարգոյ ազգայնոց ցոյց տուած անկատար ջանքերովն միայն 21307 ղուրուշ շահ գոյացած է, կրնար անոր եռապատիկն գոյանալ թէ որ ամեն ոք փութար իր պարտաւորութեան համապատասխանելով, պէտք ունեցած մոմերնին ազգին մոմատունէն առնուլ փոխանակ օտար մոմավաճառանոցներուն դիմելու, որպէս ըսինք։

Հոգաբարձութիւնն իրեն ինկած մասը կատարած է, այսինքն Հիւանդանոցին տարիներէ ի վեր խափանեալ հասութից գլխաւոր աղբիւրը վերականգնած, իսկ պատուարժան Թաղ. խորհրդոց և մեծարգոյ ազգայնոց ինկած մասը, այսինքն անոր արդիւնաւորութեանն ու յառաջադիմութեանը ջանքը թերութիւններ ունեցաւ. ասի ամենամեծ պարտաւորութիւն մնէ Թաղ. խորհրդոց և մեծարգոյ ազգայնոց, որ ազգասիրական և տնտեսագիտութեան ոգւով շարժեալ աջակցին այս ազգօգուտ գործոյս անթերի գործադրութեանը և խաղաղասիրական ոգւով վերջ տան սոյն հակառակախօս առարկութեան թէ, մոմերը լաւ որակով չեն և [illegible] նան [illegible]։ Արդ, ահա ասոնց ամենքն ալ այսօր պահանջուած ձեւերով կատարելագործեալ են. կմնայ մեզ տեսնել թէ տակաւին այլ եւս հիւանդանոցի մոմարանէն մոմ չառնելու շահախնդրական առարկութիւնք պիտի ըլլա՞ն ի վնաս հիւանդանոցի 450 էն աւելի խեղճ մը խղճալեաց բերնի հացը յափշտակելու. ցաւ է ըսել որ, եթէ մեծարգոյ ազգայինք, ոչինչ պատճառաբանութեամբ զլանան աջակցութիւննին, և ամենածանր դժուարութիւններով չվերականգնուի սոյն շահաւէտ հաստատութիւնն, այն է մոմատունը, լաւ ընդունելութիւն

չգտնէ որով և գոյանալիք արդիւնքն ոմանց շահախնդրութեան զոհ կըլլայ, տարակոյս չկայ որ պիտի տկարի մեծապէս։

(Տես. ութամեայ հաշուեցուցակ Ազգ. Հիւանդանոցի մամատան, հրատարակեալ 1874 յունվար 1)։

Ընկերներս յաջորդիւ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՀՌՉԱԿԱՒՈՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱՒՈՐՔՆ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՔ

Ա.

Ինչպէս որ դիւցազունք աշխատութեան յօդուածնուս մէջ համառօտիւ յառաջ բերինք, աշխարհիս գիտնականաց անուանքն իրենց վարքովն ու քաշած նեղութիւններնին որք իրենց նպատակին հասնելու համար ամեն տառապանաց, դժուարութեանց, յետին չքաւորութեան համբերած են։

Այսպէս են նաև հռչակաւոր արուեստաւորք, ինչպէս Քլօտ Լօռէն (պատկերհան) կարկանդակավաճառ մ'էր, Քառաչ, Հիւտն, Սալվաթօռ Ռօզա, ծառայ աւազակաց, Ճիօթօ՝ հովիւ, Քանօվա՝ քարահատ, Միքէլ-Անժ՝ անխոնջ աշխատող, գոհ ըլլալով չոր հացի և գինիի։ Թիթիէն և Տօմինիքէն, կըրկին և կրկին կօրթագրէին գծածնին, ինչպէս մեծն Պիւֆօն տասնումէկ անգամ իր գիրքը գրեց, սրբագրեց և կրկին սրբագրեց։ Քօռէջ պատկերհանը, Ռափայէլի մէկ պատկերին զարնուելով, ես ալ պատկերհան մը պիտի ըլլամ պօռաց ներքին դրդմամբ մը. յայտնի է թէ Ռափայէլ ինչ մեծ գործեր ունի. միայն մէկ պատկերը ծախու առած է Նաբօլէօն Ա. 5,000,000 ղրշի։ Ժագ Քալլօ, Հռոմ երթալու և իր նպատակին հասնելու համար, երբեմն մուրացիկ քաղաքէ քաղաք պտըտեցաւ։ Պէնվանուտօ Չէլլինի Վերպիչեսպէն աւելի տարօրինակ կեանք մը վարեց, ինքն իրեն պէտք եղած գործիքները կըշինէր, էր միանգամայն ոսկերիչ, կպատկերհան, գծագրիչ, երկրաչափ, և այլն։ Նիքօլա Բուսէն, որ միանգամայն աղքատ

և հիւանդ էր, ամենայն սիրով աշխատեցաւ, Առի Շէֆէռ, բոլոր իր կեանքը արուեստի նուիրեց։

Երաժշտութիւնն ալ, անտարակոյս, որ արուեստից գերագոյնն է և կուզէ երկինս երկրի, ամէն բանէ առաջ բանաստեղծական հոգւոյ մը ներքին դրդումը կպահանջէ, բայց այսու ամենայնիւ աշխատութեան և յարատև աշխատութեան ալ կկարօտի։ Մօզար, սովորութիւն ունէր ըսելու թէ, աշխատութիւնը խիստ քաղցր էր իրեն։ Սեպաստիէն Պախ, որ լուսնոյ լուսին տակ կձայնագրէր, իր յաջողութիւնը մի միայն աշխատութեան կվերաբերէր։ Հայտըն կըսէր թէ երաժշտական արհեստը կկայանայ նիւթ մը ընտրել և անոր վրայ աշխատիլ յարատև։ Հէօնտըլ իր ամենէն հազուագիւտ կտորները ամենածանր օրերու և տառապանաց մէջ յօրինած է։ Մէյէռպէռ ամէն օր, տասն և հինգ ժամ կաշխատէր, և ո՛վ չգիտէր իր անմահ գործերն։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Սուրճ և չայ։

Սուրճն որ ամենուն ծանօթ է այսօր առաջին անգամ Եւրոպա մտնելու ատեն 150 տրամը 700 ղրշի կծախուէր · բայց 1675 թուականէն սկսեալ օր ըստ օրէ աժննալ սկսաւ։

Գաղղիոյ մէջ, միայն թագաւորին պարտեզին մէջ կգըտնուէր մէկ քանի տունկ, որք ընծայուած էին Ամստերտամ քաղաքի իշխանէն։ Միայն երեք տունկ խաւրուեցաւ Մարթենիկ, որոնցմէ միայն մին դիմացաւ և այս ալ չափազանց խնամուելով, զի ճամբորդութեան ատեն, որ խիստ երկար տևեց նաւապետն իր խմելու անուշ ջրին կէսով զանի ջըրելով· ահա այս մէկ հատիկ տունկէն յառաջ եկած են հարաւային Ամերիկոյ և Անտիլեան կղզեաց բոլոր տունկերն, ուսկից կընդունուին այսօր բոլոր աշխարհիս մէջ գործածուած սուրճին $3/4$ մասը։ Կհաշուուի թէ 345000000 հօխայի չափ սուրճին 175000000 հօխան միայն Պռեզիլը կուտայ · Հայիթիէն կուգէ 17000000 հօխայ · Քիւայէռայէն նոյնպէս 17000000 · Քիւպայէն և Բօռթօ-Ռիքօյէն 14000000 · Քօսթօ-Ռիքայէն և Նու-

աթեմալայէն 12500000 հօխայ · Անգղիացի, Գաղղիացի և Հօլանտացի Անտիլեան կղզիներէն 4000000 ։ Իսկ Ասիոյ կողմէն, Սէյլան կղզին կուտայ 50000000 ։ Իսկ Ասիոյ կողմէն, Սէյլան կղզին կուտայ 50000000 հօխայ · 40000000, Սումաթերա 9 և Մէքքէէն չատը 250000 ։

Ասոնցմէ զատ ուրիշ չատ քաղաքներէ ալ կբուսնի, որոնց ամենէն ընտիրն է Մէքքէյինն և ամենէն ստորինն է Պուէզիլինը

Սուրճին գինը խիստ փոփոխական է վաճառականութեան ամենէն գլխաւոր նիւթերէն մին ըլլալով, ինչպէս եղաւ 1400 ղրշ 1873 թուականին, որ ատեն ընդհանրապէս առատ չէր ։

Ռօթերտամի և Համպուրկի վաճառականութեան երեւելի տուներէն մէկ քանին Գաղղիոյ, Պելճիքայի և Գերմանիոյ մէջ գտնուած բոլոր սուրճերը ծախու առին, որով 1873 յունուարին, որ սուրճին գինը ելաւ մինչև 1000 ղրշի օգոստոսին, 1250 ղրշ հոկտեմբերին և վերջապէս մինչև 1450 ղրշի բարձրացաւ 1874 փետրվար ամսոյ մէջ ։ Մէկ խօսքով 14 ամսուան մէջ սուրճին սովորական գինը °/o 50 բարձրացաւ ։ Բայց այսօր ինչպէս յայտնի մինչև 880 ղրշի իջած է ։

Չային մէկ հօխայն Չինաստանի մէջ 6 ղրշ գին ունի · զարմանալին սա է թէ մէկ տունկէն բոլոր տարին 12 կամ 15 տըրամ չայ հազիւ կժողովի չորս անգամէն · հոն բարեբաղդաբար գործաւորին աւուրչէքն ալ խիստ աժան է · բոլոր օրը հազիւ մինչև 2 ղրշ վարձք կառնու փոքր ինչ պրինծով երբև սնունդ, մինչև երեկոյ մինչև 5 կամ 6 հօխայ ժողուած չային համար ։

Ճաբոնի մէջ չային մէկ հօխան հազիւ 10 ղրշ կընէ ։

Զարմանալին սա է թէ չայն ինչ որ կարժէ իր հայրենիքը, տասներկու անգամ աւելի արժողութիւն ունի մինչև Անգղիա ։

Չինացւոցմէ չայը ծախու առնող վաճառական մը նախ հօխային 50 փրյ տուրք կվճարէ · 50 փրյ ալ ծախք կըլլայ մինչև որ նաւահանգիստը բերուի աւելցնելով այս ծախուց վրայ մինչև Լօնտրայ մտնելու, եղած ծովային, մաքսի և այլն ծախքերը, չային գինը կբարձրանայ · ատոր համար է որ գինը 12 անգամ աւելի կաւելնայ ։

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

1. Վերջին վիճակագրութիւն մը կստուգեցնէ թէ Փարիզի Ազգային Թանգարանին մէջ ամէն տեսակ գրոց թիւն հասած է 2617571 ։ Իսկ Անգղիոյ Թանգարանն ունի 1046000 հատոր ։

———

2. Գերմանիոյ, Լիպցիք անուն քաղաքին մէջ 4369 խանութ կգտնուի գրավաճառաց ։

———

3. Աշխարհիս, հինգ ցամաքաց մէջ թէ բնիկ Անգղիացի և թէ Անգղիոյ կառավարութեան հպատակ եղողներուն թիւն այսօր 234,762,593ի բարձրացած է ։

Բոլոր այս բնակիչք կբնակին 7,769,440 քառակուսի մղոն տարածութեան վրայ ։

———

4. 1800 Թուականին, այսինքն 74 տարի առաջ Ամերիկոյ Միացեալ-Նահանգաց բնակչաց թիւն որ հազիւ 5,305,425ի կհասնէր, այսօր 38,513,955ի բարձրացած է, որ ըսել է 74 տարուան մէջ 33,108,030 հոգի աւելցած է ։

Այս թուոյն մէջ կգտնուի բնիկ կարմիր մորթայինք 383,000, սեւ 4,478,000, Չինէացիք 63,254 ։ Դարուս սկզբանէ ի վեր Միացեալ-Նահանգաց մէջ գաղթած են Գաղղիայէն 245,000, Անգղիայէն և Իռլանտայէն 3,868,000, Գերմանիայէն 2,368,000, Սուէտէն և Նոռվէկիայէն 153,000 ։

———

5. Բոլոր Գաղղիոյ մէջ որ տարին հազիւ 350 հատ անձնասպանութիւն կըլլար 1802 Թուականին, այսօր 4000 ը կանցնի, ինչ ոխուր յառաջադիմութիւն ։

———

6. Ամերիկայ Միացեալ-Նահանգաց մէջ 800 Թուղթի գործարան կայ 3000 մեքենայներով, որոնք տարին 200000 տակառակշիռ Թուղթ կշինեն ։

Անգղիա ունի 850 գործարաններ 1300 մեքենայներով, ուր 170,000,000 հօխայ Թուղթ կշինուին ։ Գաղղիոյ մէջ 280 գործարաններ 350 մեքենայներով, ուր կպատրաստուին 75000 տակառակշիռ Թուղթ ։

Միևնոյն վիճակագրութիւնն ընողը կհրատարակէ, որ բոլոր աշխարհիս մէջ ընդամենը 3960 թուղթի մեքենայներ կը գտնուին ուր կաշխատին ի բաց առեալ հազարներով մեքենայներն, 90,000 էրիկ մարդ և 180,000 կին, չհաշուելով 100,000 էն, որք կզբաղին լաթի կտորուանք ժողուելու։

Տարին 1,800,000 ոսկիի թուղթ կծախուի, որոնցմէ 9,000,000ը տպագրութեան, 100,000,000 մասնաւոր թղթակցութեանց 240,000,000ը վաճառականութեան, և 200,000,000 հասարակաց կրթութեան են։

7. Ամերիկոյ միացեալ-նահանգաց մէջ հրատարակեալ Հէրալտ անուն լրագիրը միայն մէկ օրուան մէջ 30,000 փրանգ ստակ կշահի, իր թերթին մէջ ըրած ծանուցմանց համար, որ ընել է տարին 10,000,000։ Նոյնպէս Սթաաթ Ջէյթունկը տարին 9,000,000 որ գերմանացի թերթ մ՚է․ Նիւ-Եօրքի Թայմըզը 7,500,000։

Մէկ խօսքով Ամերիկոյ միայն Նիւ-Եօրք նահանգին մէջ, տարին 25,000,000 փրանգի, որ ընել է 125,000,000 ղրշի ծանուցումներ կհրատարակուին։

———

8. փարիզի բժշկական, դեղագործական և իրաւաբանական վարժարանաց բոլոր ուսանողաց թիւն է 79000։

Իրաւաբանութեան աշակերտաց թիւն 2500, որոնց ուսման շրջանը կլրանայ 4 տարիէն։ Եւ տարին միջին հաշուով 200 իրաւաբան իրենց ուսմունքն աւարտելով վկայական կընդունին։

Իսկ բժշկականութեան հետեւողաց թիւն է 5000․ ուսման շրջանը կկատարի ընդհանրապէս 6 տարիէն, առաջին չորս տարիները կլրանան օրէնքի տակ սահմանեալ չորսամեայ քննութիւններն․ իսկ վերջին երկու տարրներն ալ տօքթորութեան քննութիւններն։ Տարին 500 էն ալ բժշկական վկայականներ կտրուի։

Իսկ դեղագործութեան հետեւողաց թիւն հազիւ 700ի կհասնի։

Դիտելու արժանի կէտը սա է թէ փարիզի վերոյիշեալ 8000 ուսանողաց մէջ միայն 600 օտարական են․ և օտարականաց մէջէն մեծագոյն մասն ալ Սպանիացի է։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՔ

ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ջ.

Ա. Մարդուս ծամած կերակուրը կլլելէն յետոյ ո՞ւր կերթայ ։

Բ. Ստամոքսն ։

Ա. Ո՞ւր կգտնուի ստամոքսն ։

Բ. Մարդուս Ստամոքսը կգտնուի կուրծքին առջեւի կողմը, կուրծքի տախտակ (քսթերնում) կոչուած ոսկորին ճիշդ տակը ։

Ա. Ի՞նչ է Ստամոքսն ։

Բ. Ստամոքսն է, տեսակ մը տոպրակ մեղէն, ուր կժողովուին կերակրոց մէկ մասը ։

Ա. Ինչո՞ւ ։

Բ. Մարսուելու համար ։

Ա. Ի՞նչպէս կմարսուին կերակուրք ։

Բ. Այս հարցման չպատասխանած պէտք է խօսինք թէ ի՞նչ է ստամոքսին բաղադրութիւնն, որով կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած ըլլանք, որովհետեւ, ինչ որ պիտի խօսինք կատարեալ ըլլալու համար, նախ՝ անդամազննութեան՝, Բ. բնազննութեան և Գ. Առողջաբանութեան վրայ պիտի խօսինք. ուստի խօսինք նախ թէ, ի՞նչպէս շինուած է ստամոքսն որ է անդամազննութիւնն. Բ. ի՞նչ է ստամոքսին պաշտօնն, որ բնազննութիւնն է. Գ. և վերջապէս, ի՞նչ և ի՞նչպէս ուտելու է Ստամոքսը չհիւանդացնելու կամ միշտ առողջ պահելու համար. որ է Ստամոքսին Առողջաբանութիւնն ։

Ա. Ի՞նչպէս շինուած է Ստամոքսն ։

Բ. Ստամոքսը շինուած է չորս բարակ կտաւներէ մէկմէկու վրայէն անցած ինչպէս սեննակներու բարձերն. Ա. խոոը, Բ. խոոը պարունակող կտաւը, Գ. կտաւին վրայէն անցած, որ կզանազանի. այսինքն բարձը չաղտոտելու համար այս վերջինին վրայ դրուած ծածկոցը ։

Ստամոքսին բաղադրութեանը մէջ կգտնուի, միս, ջիղ, երակ ամեն տեսակ ։

Ներքին երեսը, մարդուս լեզուին կնմանի, ուր կգտնուին բազմաթիւ մկանունքներ, որոնց գործն է, կաթական կամ կաթային թթուն շինել ։

Ստամոքսը կնմանի տոպրակի մը, ուր կժողովին կերածնիս և խմածնիս։ Ստամոքսը կգտնուի, մարդուս կուրծքի տախտակ կոչուած ոսկորին տակը, և սկիզբն է մարդուս աղիքներուն։

Ա. Ի՞նչ է ստամոքսին պաշտօնն։

Բ. Ստամոքսին պաշտօնն է ոչ միայն կերածնուս և խմածնուս կեդրոնատեղին, այլ կծառայէ մանաւանդ զանոնք մարսելու որոնց վրայ պիտի խօսինք յաջորդիւ։

ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ

ԱՄԵՆ ՏԵՍԱԿ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆ

Այս խնդիրը փիլիսոփայական խնդիր մ՚ըլլալուն չեմ վարանիր մեր սիրելի ընթերցողներուն ներկայացնել։ Իրաւ է որ ամեն խնդիր ամէն գլուխներու համար ըմբռնելի չեն, որովհետև ամեն խնդիր, որ գիտութեան որ կվերաբերի, նոյն գիտութեան տեղեակ ըլլալու է զանի (խնդիրը) հասկնալու. բայց այսու ամենայնիւ ամեն գիտնական խնդիրներ, թէ ֆիզիգական ըլլան և թէ բարոյական, կրնան հասկցուիլ։ Աստղաբաշխութիւնն, այսինքն, առանց այն գիտութիւնն ուսնելու, անկարելի է երկնային մարմնոց ընթացքն ու շարժումը հաշուել, նոցա արագութեան կամ շարժմանց մէջ ըրած փոփոխութեան մաթիմաթիքական հաշիւը տալ. այսու ամենայնիւ ամեն ոք պէտք է և իրաւունք ունի գիտնալ և սորվիլ թէ Երկրագունդս որոյ երեսը կբնակինք, հաւկթաձև գունդ մ՚է, թէ Արևի շուրջը կդառնայ, ուսկից կառնու տաքութիւնը, լոյսն և այլն։

Այսպիսի ժամանակի մէջ, այսպիսի նախնական գիտելիքներ, պէտք է ընդհանուրէն ճանչցուած ըլլան, պէտք է զանոնք ռամկավարել ինչ որ ըսինք Աստղաբաշխութեան համար, նոյնը կրնանք կրկնել տնտեսական գիտութեան համար։ Զի այս վերջին, տնտեսական գիտութեան մէջ ալ, այնպիսի խըն-

գիրներ կան, զորս ամէն ոք չկրնար հասկնալ, առանց այն գիտութեան աշակերտելու:

Հիւանդութեանց տեսակը ճանչնալու, զանոնք դարմանելու եղանակը գտնալու համար պէտք է, տարիներով կեանք մաշեցնել. բժշկելու համար բժիշկ ըլլալու է, և ոչ թէ ինչպէս կտեսնուին ամէն քաղաքներու մէջ գեղջուկ և աղքատ բժիշկներ, որք առանց անդամազննութիւն և բնազննութիւն գտնալու, անդամոց խանգարեալ, հիւանդացած բնազննական պաշտօնները դարմանել կհամարձակին. — այս կէտերը թէև կարեւոր են, բայց խնդրոյս նպատակէն դուրս ըլլալուն, առ այժմ զանց ընելով, շարունակենք մեր խօսքն, ըսելով թէ, եթէ ամէն ոք բժիշկ չկրնար ըլլալ, սակայն պէտք և պարտաւորեալ է իր անձը խնամել, հիւանդացնող պատճառներէն հեռու մնալ, գտնալ թէ [illegible] ծովը մտնելը, [illegible] կը բերէ. [illegible] օդը խմելը, [illegible] է. խոնաւ բնակարանները, [illegible] են. և այլն և այլն:

Հարցնենք թէ, բնութիւնը մարդուս համար ստեղծուած է:

Ինչ որ ալ ըլլայ, այն է թէ մարդս, երբ առաջի անգամի համար բնութեան առջև կելլէ, միշտ զանի քիչ աղատ և քիչ բարերար կգտնէ:

Հունձք ինքնին չեն բուսնիր, և ոչ գինին կուգայ սեղանին վրայ. պէտք է, ըստ առածին, թէ մարդս իր ճակտին քրտինքովը իր հացն ուտէ: Այն գաւառներուն մէջ, ուր տէր եղած չէ, ուր բնութիւնը միայն կտիրէ, ամենէն բերրի հողերը, դաշտերով, մեծ ու խիտ անտառներով կգոցուին. բայց և այնպէս հոն միայն կացինով կրնայ մտնուիլ, ուր ամենէն սոսկալի և թունաւոր չորքոտանիները կտիրեն այն հովիտներն ուր կժողվուի բուսական երկիրն. գետերն իրենց ջուրերն առատօրէն կտարածեն, և ամենէն վնասակար տենդ ծնող կազերու աղբիւր եղող ջուրեր կծածկեն բուսական հողն, որ կրնար ամենէն բերրի ու հարուստ հունձք տալ: Գետերը ձուկերով կվխտան, բայց եզերքները չմօտեցուիր, մարդակեր և թունաւորիչ չորքոտանիներու վախէն:

Գիտեմ թէ ամէն տեղ թոյնը դարմանին քով, այնպէս որ եթէ երբեք միայն այս աչօք նկատուին, պիտի հարցուէր, ինչպէս ըրած է հին փիլիսոփայից մին, եթէ բնութիւնը,

մարդուս համար մայր են կամ մօրու մ՚է ։

Այս բնութեան առջև, դիր նախնի մարդն ։ Անշուշտ կոյր զօրութեանց չափ պիտի ընկճուէր, չկարենալով յաղթել և տիրել, ինքզինքը շուրջ եղածներէն սոսկին պիտի զգայ և պիտի ըլլայ երկչոտ և տկար . այս է անոր վայրենւոյն վիճակը։ Պիտի պարտաւորի ծախսել ինչ որ ունի, կենաց ամենէն նախնական պիտոյքները հոգալու ։ Եթէ անօթենայ, կպարտաւորի բոլոր օրը քալելու, եղն հալածելու կամ ճագարն սպասելու գետնափորի մէջ մտնելու ատեն, մինչև որ իր իմացականութիւնն իրեն սորվեցնէ ; աղեղն ու նետեր շինել տալու և երբ այս առաջին զէնքերուն տէր ըլլայ, պէտք է նաև որ իր ժամանակին և աշխատութեան մեծագոյն մասն որսորդութեան կամ ձկնորսութեան յատկացնէ ։ Պտուղ մը ունենալու համար արմաւենի մը կտրել կը պարտաւորի, կստիպուի ժամերով անտառուց խորերը ժուռ գալ, ուտելու յարմար արմատ մը գտնելու ։

Բնակարան մը շինելու համար, պէտք եղաւ նախ տապար մ՚ունենալու գաղափարը ծնիլ, և կուզէ՞ք գիտնալ թէ ինչպէս նախնիք զանի գտան ։ Կայծքար մը ուրիշ կայծքարով կտրեցին, կամ խիստ տանջանօք և հոգնութեամբ քար մը ուրիշ քարով մը մաշեցուցին, և երբ քարին մէկ կողմը փարկացուցին, բայց դեռ չգիտնալով ինչպէս զանի մեղեխսել, ծառի մը տերևին վրայ ճեղք մ՚ընել երևակայեցին, հոն մխել իրենց տապարն, և ամենայն համբերութեամբ սպասել, երկու տարիներ և աւելի, մինչև որ ծառն, իր վէրքը գոցելով, քարն իր հեղուկովը շրջապատելով, զանի իր տերևին հետ կցելու, այն ատեն միայն, որ զանի կտրելով, կարող կըլլային մեղեխսեալ տապար մ՚ունենալու ։ Ինչ համբերութիւն և որչափ ժամանակ այսպիսի գործիք մ՚ունենալու համար, որ ըստ ինքեան որչափ պարզ կերևնայ ։

Պէտք է գիտնալ թէ դարերէ ետքն է որ գործիքները հնարուելով մարդոց մէջ տարածուեցան ։ Առաջին դարու մարդոց մէջ, միայն քարեղէն գործիքներ կգտնուէին ; երկրորդ ժամանակի մէջ, նախ ամենէն դիւրաւ ցուլող մետաղներու գործածութիւնը ճանչնալսկսուեցաւ, որոյ համար կկոչուի պղնձի դար . Երրորդ միջոցի մը մէջ վերջապէս, ուսկից ի վեր

ամենէն սերտ մետաղները գործածուիլ սկսուեցաւ, այս եղաւ երկաթի դարն, որով մարդս աւելի տէր եղաւ բնութեան։ Որչափ դարեր տեւեցին այս երեք միջոցներն, այսինքն որչափ դարեր պէտք եղաւ մինչեւ որ մարդկային իմացականութիւնը գիտցաւ այս նիւթերէն օգտիլ, որք ծածկուած էին հողին մէջ։ Ասոնց ճիշդ ժամանակներն որոշել դժուար է, եթէ չէ անկարելի. բայց այսու ամենայնիւ կրնանք ըսել թէ, մարդկութեան այս առաջին գործիքներն ունենալու համար խիստ երկար ատեն անցաւ։

Նոյն ինքն երկաթով կամ պղինձով, մարդս դեռ առաջին տարիներուն մէջ, բնութեան առջեւ խիստ տկար էր։ Հարաւային Ափրիկէի վայրենիներն այսօր երկաթ ունին, իրենք իրենց ձեռօքը կշինեն եւ կթափեն, այսու ամենայնիւ ինչ թշուառ վիճակի մէջ կապրին։ Տուներնին կուղբեր ու հիւղերու կնմանին որք շինուած են իրարու մէջ անցած տերեւներէ. իսկ գետեր չըգտնուած սահմաններուն մէջ՝ ինչպէս Քալահարի անուն անապատը, զորօրինակ կանանց ամենէն անտանելի զբաղմունքներէն մին է, ընտանեաց պէտք եղած ջուրը ճարել, որք կերթան զանի ժողվել գետնի տակերէ։ Որչափ ծանր աշխատութիւն եւ տանջանք պակաս պիտի ըլլար, եթէ ջրհորներ շինել մտածէին։

Իսկ ինչ մեծ տարբերութիւն կտեսնուի լուսաւորեալ ազգաց մէջ, եւ այս տարբերութիւնը կը կայանայ չէ թէ մարմնոյ առողջութեան եւ կորովութեան կողմանէ զի ինչպէս յայտնի է թէ վայրենի մը քանի քանի անգամ ուժով է Եւրոպացիէ մը։ Չմոռնանք մանաւանդ սա նախապաշարումն ալ որ արմատացած է թէ, վայրենին մարմնական եւ զգայարական աւելի յատկութիւններ ունի, ինչպէս, ականջի սրութիւն, արագընթացութիւն, հեռատեսութիւն, զորս չունի լուսաւորեալ մը։ կարելի է, թէ որ եւ է կարողութիւն մը, շարունակ գործածելով շատ աւելի կատարելագործուի. բայց, այսու ամենայնիւ, փորձով ապացուցուած է թէ վայրենիին մարմինը, լուսաւորեալի մարմնէն աւելի ուժով չէ։ Այս մասին շատ փորձեր ըլլալով, հաստատուած է թէ, Ամերիկայ Բօ-ռուժ տեղերը (կարմիր-մորթ), եւ կանժի հնդիկներն, եւրոպացի գործաւորի մը չափ, ծանր բեռ մը վերցնելու կամ երկար ատեն

աշխատելու կարող չեն ։ Թէ նոյն ինքն Եւրոպիոյ զանազան ազգաց մէջ, ամենէն աւելի աշխատողներն են հարուստ ժողովուրդներն, ինչպէս Անգլիոյ, ուր տեղի գործաւորն ամենէն աւելի կաշխատի, ուր աւելի վաստնելով, ամենայն հանգստութեամբ և առատօրէն կապրի ։ Ուստի վերոյիշեալ նախապաշարումն իրաւացի և ճշմարիտ չէ ։

Այսու ամենայնիւ չանարգենք մարմնական կորովութիւնն, որովհետև ընդհանրապէս խօսելով, առողջ կազմուածքի մը նշան է, և թէ մարդուս (հարուստ ըլլայ կամ աղքատ) այս աշխարհիս մէջ, ունեցած և ունենալիք հարստութեան ամենէն թանկագինն է առողջութիւնն, ինչպէս կըսէ իտալական առածը, թէ Առողջութիւնը հարստութիւն է ։

Մարդուս գերազանցութիւնն, իր մարմնոյն ֆիզիքական ուժին վրայ չկայանար, այլ միայն իմացական յատկութիւններովն է, որ այս աշխարհիս վրայ կտիրէ ։

Եթէ խիստ ծանր քար մը, անկարելի կըլլայ ամենէն աւելի ուժեղ մարդոց, զանի փոքր ինչ շարժելու, մէկ քանի հոգի չըլլալով այնքան ուժեղ, եթէ ունենան բառնալիքներ, անմիջապէս և խիստ դիւրութեամբ քարը ոչ միայն կշարժի այլ և կը տեղափոխէ ։ Իրաւ է որ բառնալիքով քարը վերցնողներուն թևերը աշխատութիւն կրած են, բայց որչափ քիչ է բաղդատութեամբ, առանց բառնալիքի քար վերցնել ուզողներուն աշխատութեան և հոգնութեան չափ ։

Արդարև որչափ որ ուժեղ ըլլայ մարդուս մարմինն, աւելի ուժեղ կըլլայ եթէ աշխատութիւնն իմացականութեամբ առաջնորդուի ։ Բաժնիս օրինակներով բացատրենք ուրիշ յօդուածով ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԲ. ՀԵՂԻՆԷ ԿՂԶԻՒՆ

Աս Սբ. Հեղինէ կղզին՝ որ Ատլանտեան անհուն ովկիանոսին մէջտեղը ցըցուած կեցած է մեն մինակ 400 փարսախ հեռու է Ափրիկէի ծովեզերքէն, 600 Ամերիկայէն ։ Իր շրջապատը 12 փարսախ է . իր աւելի երկեանքը 5 փարսախ է, ու պինտ

շատ լայնութիւնը 4ի կը հասնի։ Խիստ բարձր ու կարծր ժայռերով պատած ու լեցուն է, ծուռ ու մուռ ճաթռտած կերպ կերպ արտառոց ձեւերով, մէջ տեղուանքն ալ շատ նեղ ձորեր կան. ժայռերուն բարձրութիւնը ծովուն երեսէն չափելով 7000 ոտք կը հասնի։ Առջի բերանը երբոր հեռուանց նայի մարդ աս կղզիս, ուրիշ բան չերեւնար բայց եթէ մէկ տեղ մը՝ սեւ երած մրկած ժայռերու, անհուն ճաթռտած ու մէկմէկէ զատուած սուր գլուխներով. բայց երբոր մօտիկնայ նայիս՝ ուրիշ բան կերեւնայ, աղուոր բարձր ծառերու մէջ՝ զարմանալի կանաչ խոտեր։

Սբ. Հեղինէի առջի գտնողները՝ եղան փօրթուկէզները 1508 մայիսի 22ին Սբ. Հեղինէի օրը, անոր համար սովորութեան նայելով ան անունը դրին։ Ան ատենը՝ բոլորովին անապատ տեղ մըն էր, անյարմար վաճառականութեան՝ ասոր համար՝ ոչ փօրթուկէզները, ոչ ուրիշներն ալ հոգ ունեցան՝ հոն բնակութիւն հաստատելու։ Ետքը Ինկիլիզները՝ օրէ օր աւելցնելով իրենց արեւելեան Հինտիսթանի առուտուրը. իմացան ասոր շահը ու հարկաւորութիւնը, տիրեցին 1660ին։ Ետքը Օլանտէզները աչք տնկելով ասոր՝ իրենք խլեցին. բայց վերջապէս Ինկիլիզները զօրանալով նորէն ձեռք ձգեցին, ինչուան ասօր պահեցին։ Աս կղզիս՝ յատկապէս արեւելեան Հինտիսթանի ընկերութեան ձեռքն է, շատ շահաւոր Հինտիսթանի վաճառականութեանը. ինչու որ՝ դարձաւոր նաւերը Հինտիսթանէն դէպ ի Եւրոպա, հոս կէս ճամբան կը գտնեն աղէկ տեղ մը երկաթ ձգելու։ Իսկ Եւրոպայէն ելած նաւերը որ կերթան դէպ ի Հինտիսթան, սովորաբար երկաթ կը ձգեն Բարի Յուսոյ գլուխը։ Աս տարբերութեան պատճառը՝ պարբերական հովերուն տարբերութենէն կըլլայ. հոս մեկնութիւնը գտնելը՝ երկան կըլլայ։ Սովորական ճամբորդութիւնը Սբ. Հեղինէէն դէպ ի Ինկիլթէրրա 8 կամ շատ շատ 10 շաբաթ կը քշէ. ու Ինկիլթէրրայէն դէպ ի Սբ. Հեղինէ շատ աւելի երկայն կերթայ։

Կլիմային աղուորութիւնը ու աղեկութիւնը աս կղզիս բերնով չի պատմուիր. օդը շատ յստակ, անուշ ու մեղմ, եղանակները միակերպ հաստատուն, գրեթէ հիչ փոփոխութիւն մը չըլլար. երկինքը միշտ պարզ, ատեն ատեն կամպոտի եր-

կու սէրինկէկ ամիսները յուլիսի ու օգոստոսի ։ Ուրիշ քամի չի փչեր հոս, բայց եթէ զովացընող սէրին ու հաստատուն պարբերական արեւելեան քամին, ոչ փոթորիկ կըլլայ, ոչ ժամ կըլլայ, ու հիչ մէկ մէտէորական փոփոխութիւն մը, որոնք սովորաբար կըլլան ան գաւառներուն մէջ, որ հասարակածին տակը կիյնան. թէ ձորերուն մէջ, թէ լեռներուն վրայ, թէ ծովեզերքը և թէ մէջ տեղուանքը՝ օդը ամեն տեղ միակերպ անուշ և առողջարար է ։ Հոս չեն գիտեր ան գիշերային վնասակար օդը, որ աս գօտիիս կամ կլիմայիս տակը շատ անգամ մահաբեր է ։ Ասոր համար բնակիչներուն մեծ մասը շատ կը ծերանան, ու ոմանք 80 տարեկան մարդիկներէն նշանաւոր են իրենց դէմն անցած ուժովը ու ծիծաղերես ուրախութեամբը ։ Հիւանդ նաւորդները՝ հոս կատարեալ կառողջանան առջի օրերը, երբ կը հասնին. ու ան անձինքն ալ, որ Հինտիստանի մէջ բաներնին բուսած էր, հոն քիչ մը ատենի մէջ վրայ կը դնեն կողջնան ։

Աս կլիմաս՝ ունի պակասութիւն մը, որ պէտք չէ լռել, այսինքն անձրեւի քիչութիւն, որ երբեմն 2 կամ 3 տարի ալ չի գար ։ Իրաւ աս պակասութիւնովը վէն մը չի քաշեր, ինչու որ անդադար կը զովանանայ պարբերական քամիով, բայց բոյսերը ու կենդանիները մեծ վնաս կը քաշեն ։ Աս սաստիկ չորութեանս պատճառ կուտան՝ հաստատուն պարբերական քամին, կղզիին զատուած դիրք, որ ամէն կղզիներուն մէջը՝ ցամաքէն ալինտ հեռուն աս է. ինչպէս նաև կղզիին պզտիկութիւնը, և իր բոյսերու քիչութիւնը ։ Բայց ինչպէս ապացուցական բան մը կերեւնայ, որ 50 տարիէն ի վեր իր մթնոլորտը քիչ մը աւելի խոնաւցեր է, ու երկրագործութիւնը հոն քիչ մը շատնալով, աւելի յաճախ անձրեւ բերել կուտան, ու ասկից ետև քիչ վախ կայ, որ ըլլայ հոս մէկ երկան դիմացող ցամքութիւն մը ։

Որչափ անբեր կերեւնայ այս կղզին, որչափ ժայռոտ ու երած երեւնայ վարի կողմը իր ծովեզերքէն, իր ներսի ու աւելի բարձր կողմերը՝ բոլորը մեկտեղ առած կերեւցնեն աղուոր ու խիտ բարբեր բոյսեր. անանկ որ մարդ կրնայ ըսել, թէպէտ անխտար քարոտ է երկիրը, ու անխոտար քիչ անձրեւը, բայց դուցէ թէ չկայ բոլոր աշխարհքիս երեսը տեղ մը ատանկ

յարմար բուսցնելու ամէն կլիմաներու բարիքը ։ Վայրի, բնիկ բոյսերու կողմանէ խիստ աղքատ է Սբ. Հեղինէի կղզին, մանաւանդ թէ շատ քիչ են հոս ան ծառերը ու թուփերը, որ սովորաբար կըլլան արեւադարձներուն տակը, որովհետեւ չէնքի ու վառելու փայտը հոս խիստ հարկաւոր բան մըն է, ասոր համար իր կողմնակալներուն մէկը՝ անտառ մը տնկել տուաւ, որ աղէկ յոյս կուտայ ապագային ։ Բնիկ արմտիքներուն հէչ մէկ տեսակն ալ չի կայ հոս, ուտելու կանանչեղէն կայ միայն ծովափնեայ գոռնադմակ, այսինքն ֆոյս ֆոռոզը, ճախնային քարոսն, այսինքն քէրէվիզ, ու ասոր նմաններ ։ Աս պատճառիս համար բնակիչները սկզբանէ ի վեր մտածեցին հոն դրսի բոյսեր տնկել, ինչպէս դեղձ, տանձ, մանաւանդ շատ գետնախնձոր ցանեցին. աս է իրենց հացը, ինչու որ՝ ոչ գետինք, ոչ կլիման՝ ցորենեղէն կը բերէ, ասոր համար դրսէն բերել կուտան. շատ տեսակ պտղաբեր ծառեր առաջ կուգան, պաղի տեսակալ չեն ըլլար ։

Մասնաւորապէս խահվէ, ու քանի մը տեսակ խաղող կըրնան բուսնիլ թէ որչափ զանազան տեսակ բոյսերու կրնան առաջ գալ հոս, յայտնի փորձ մ'է Պաուքէ հազարապետին պարտէզը, ուր Եւրոպայի, Աֆրիկէյի, Հինտիստանի, Չինիմաչինի, Ամերիկայի, ու հարաւային երկիրներու բոյսերը կաճին կը մեծնան զարմանալի կերպով ։

Ուտելիքի կողմանէ՝ կայ հոս ազնիւ եզան ու կովու միս, ոչխար, խոզ, հաւեղէն խիստ շատ, ձուկ 69 տեսակ, զանազան հնտեղեններ, մասնաւոր տեսակ մը նէխուրի, ֆէրէվէն, Պտուղներու մէջ ունին աղէկ խնձոր, լիմոն, սեխ, անանաս ։ աղէկ հաց, ու ջուր ։ գինին ու ուրիշ խմելիքները դրսէն կը բերեն ։

Տարուէ տարի կը հասնին Ս. Հեղինէ գոնէ չորս մեծ նաւեր մասնաւոր վաճառականներու Անգղիայէն, ու շատ պըզտիկ նաւեր՝ Բարի Յուսոյ գլխէն ։ Առջինները կը բերեն ուտելիք, ու ամէն տեսակ արհեստից բաներ. ետքինները կը բերեն կարագ, ոչխար, ցորեն, գինի, ու ուրիշ ուտելիք ։ Թէ առնք ըլլայ, և թէ անոնք կը բերեն հոս, կէս մը հասարակաց, կէս միայ մասնաւորաց առուտուրի համար, ու աս նաւերը կը սեպուին ինչպէս վաճառականութեան նաւեր Ս. Հե-

ղինէին. ասկէ զատ՝ շատ ապրանքներ ալ հոս կը ծախեն Հնդկաստանի նաւորդները. անանկ որ՝ կը գտնուին հոս շատ խանութներ զարդարած հարուստ ապրանքներով, ամէն տեսակ Եւրոպայի ըլլայ, Հնդկաստանի ըլլայ: Շատ ստակը՝ որ հոս ձեռքէ ձեռք կը պտըտի, չափէ դուրս վաստակը՝ որ դրսեցիները կընեն կղզեցիներէն, ու ասոնք անոնցմէ հարկաւորապէս չափէ դուրս կը բարձրացնեն ամէն բանի գինը: ասոր համար՝ Ս. Հեղինէին մէջ ապրուստը չորս անգամ աւելի սուղ է, քան թէ Լօնտրա: Մէկը ետքի ճամբորդներուն, որ հաւտալու մարդ մ՚է, պանդոկի մը մէջ վճարեց քիչ մը ապուխտի Սալաթայի հացի համար, ու քանի մը պզտիկ դաւաթի ռումի 26 ֆիօրին Օլանտայի, որ կընէ գրեթէ 5 եալտըզ ոսկի: Բայց ասոր դէմ, Հնդկաստանի նաւապետ մը հասնելով հոն, հազիւ թէ բեռները պարպեց հաշարաւոր ղրշի արժողչեքով, մէկէն ի մէկ ոսկիով վճարեցին ապրանքները: Մեծ մասը ստկին կը պըտըտցընեն հոս պատերազմական նաւերը, որ արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան նաւահանգէսը, որ ամէն տարի՝ հաստատ կը հասնի հոս: Ս. Հեղինեցի ժողովուրդը՝ կերեւնայ որ 2500 հոգի չանցնիր, որոնց վրայ պէտք է աւելցնել 7 կամ 8 հարիւր ազատ սեւեր, ու 5 կամ 6 հարիւր բէրդապահ զօրք:

Բայց ի քիչ գործավաներէ ընկերութեանը՝ բոլոր բնակիչներ կապրին երկրագործութեամբ ու վաճառականութեամբ. ասոր համար 9 ամիս կանցընեն ներսը իրենց արտերը բանելով, ու Հնդկաստանի վաճառականները հասնելուն պէս, կանցընէն 3 ամիսը փետրվարէն ինչվան ապրիլ՝ մէկ հատիկ քաղաքին մէջ:

Աս քաղաքս՝ կը կոչուի Եամէս-թօվն, շինուած է նեղսի կողմը՝ մէկ խիստ պատուական ծոցի մը վրայ նեղ ձորումը մէջ աս ծոցըս կամաց կամաց դարվար կիջնայ, երկար է իբր չորրորդ մասով մը փարսախի մը, երկու դիաց բարձր լեռներով գոցուած է:

Աս պզտի քաղաքս՝ չորս թաղ մահալլէ ունի. ամմէնուն փողոցները քարով շինած. երկու կողմէն քարաշէն տուներ. որոնց չէնքը ու չիտակ դիրքը տանիքը քէօշկի ձեւով, շատ յարմար է երկրի կլիմային. մանաւանդ պատերուն դրսի ճերմակութիւնը աղւոր տեսք մը կուտայ դիմացի եղած դաշտերու

կանաչութեան հետ։ Հասարակաց շինուածքներուն մէջը՝ յի-շելու արժանի է կողմնակալին պալատը ու եկեղեցին։ Պալա-տը շինած է ծովեզերքին ճողը, երեսը դէպ ի ծովուն ծոցը։ Ներսի կողմը պալատին՝ շատ փառաւոր է, բոլոր խուցերը, Պարսից խալիներով ու Հնդի կերպասներով զարդարած են․ ունի փառաւոր պարտեզմըն ալ լեցուն զանազան ազնիւ տուն-կերով։

Եկեղեցին լայնարձակ հրապարակի մը մէջ շինած է մինակ, աղուոր ճարտարութեամբ․ քովնալ ունի գեղեցիկ զանգակա-տուն մը։

Անկէց զատ հեռու չէ աղուոր խանվէհանա մը պիլարտով, իջեւան լօստարեամբ։ Հրապարակին սինագարդ շէնքն ալ ա-ղէկ է, գինարանը, Թէատրոն, բոլորն ալ վարպետ ձեւով․

Բնակիչները՝ ինչպէս որ ըսինք, կապրին տարոյն մեծ մասը իրենց արտերը որ բոլոր կղզին մէջ ցրցըւած են, ու գրեթէ մէկը մէկալէն զատուած չիմօտենալու ժայռերով․ արտերնին կը բանեցնեն սեւ ազատ մարդիկներ վարձքով, ողորմելի կեանք մը կանցընեն։ Միշտ նեղութեան մէջ են դատաստան-ներու պատճառով, սիրտերնին ալ կը սխմըվի, աս կղզին՝ ի-րենց գերութեան տեղ մը կը սեպեն․ ասոր համար ջանքերնին աս է որ, քանի մը ստակ վաստկին․ վիճակնին չիտկեն, ին-կիլթերա անցնին։ Ինկիլիզի գործակալները, օֆիչեալները, ու զինուորները ամենէն աւելի ձանձրացած են, օրերնին կը համ-րեն, որ մէյմը խալըսին անկէց։

Իրենց այս մելամաղցոտ կեանքը՝ քիչ մը կը զուարթանայ երբ որ Հնտիստանի վաճառականները համնելու ըլլան նէ․ ասոնց գալուստը՝ իրաւ որ բնակիչներուն մէկ տարեկան տօն մը, ու ուրախութիւն մին է։ Ան ատենը ամենքը կը վազեն Ջամէսթօն քաղաքը, հոն տեսնես երաժշտութիւն, պար բռնել, կենակցութիւն, Թէաթրոներ, մէկ մէկու ետեւ, մեծ մասը բնակիչներուն՝ տուն տեղ կուտան դրսեցիներուն։ օրը ինչուան 8, կամ 12 տալըրը ոսկիով․ ամենքն ալ վաստկելու ետեւ են, բոլոր քաղաքը դրսեցիներով լեցուն․ հետեւաբար առուտուրը շատ բանուկ է, ու ամէն բանին վաստակը ու շահը 100 ին 80, կամ նաեւ 100 ի կը հասնի։

Կարգուելու աղջիկներն ալ՝ հոս չի գտնելով իրենց փեսա-

յացուներ , կը նշանուէին եկած դըրսեցոց հետ , կանցնէին Ինկիլթէրրա ։

Ծովային ու զինուորական դիրաց ալ նայելով աս կղզիիս վըրայ , յայտնի է որ՝ աս դիրքն սաստիկ հարկաւոր ըլլալով , ամէն կերպով զգուշութիւն եղած է թշնամեաց կողմանէ՝ որ ներս չկրնան վազել ։

Թէպէտ ուրիշ ժայռերը ծովեզերքին , ու սաստիկ ախընդըները ամեն կողմէ կը դժարցընեն հոն մօտիկնալ , բայց աւելի հարկաւոր տեղուանքը՝ շատ թօբերով , պատնէշներով ամըրցուցած են ։ Ու մօտիկ եղած լեռներուն գագաթներուն վրայ պատրաստած ծողված են շատ քարեր · որ պէտք եղած ատենը , անոնցմով թշնամին վռնտեն ։ Բայց ի 600 բերդապահ զօրքէն , երկրցիներէն ալ մարդիկներ պատրաստած են , որ թշնամին ներս վազելու ատենը , նշան տուածնուն պէս , իրենք ալ կը զինուորվին ։ Աս բանիս համար բոլոր կղզիին բոլորտիքը ժայռերուն վրայ՝ շատ հեռագրութեան գործիքներ տնկած են , որոնցմով քիչ վայրկենի մէջ կը հասնի Ճամէսթօն քաղաքը՝ թէոր նաւ մը մօտենալու ըլլայ նէ ։ Ուրիշ օգուտ մնալ կայ , որ նաւերը միայն աս քաղաքիս ծոցը կըրնան ապահովութեամբ մօտենալ , ու հոս միայն կրնան ազատ կենալ քամիներէ ու փոթորիկներէ ։

Ջի մոռնանք աս ալ ըսելու , աս կղզիիս մեկ նեղութիւնն ալ՝ աս է , որուն ճարը չիգտան , իրեն ամէն տուները լեցուն են մկներով , ու թախտապիթիով , այս երկուքն ալ՝ պարքեւ մնեն , որ հոն բերին առջի նաւով ճամբորդները ։ Մկները՝ ինչուան արտերներն ալ կը փռվին , վնաս չը մնար որ չընեն · փատոջիլներն ալ Եւրոպա եղածներէն ալ խոշոր են , խեղճ դըրսեցի մը գտնելու ըլլան նէ · մեծ սիրով առջի բարեւողը՝ իրենք են , հազարաւոր վրայ կը թափին , կերեն , կը լափեն ։

Աս է ճիշդ ստորագրութիւնը Ս · Հեղինէ կղզիին , որն որ կը դնէ ճանապարհորդին մէկը ։

Դիտակ Բիւզանդեան Վենետիկի

1815 օգոստոս 31 · Թիւ 38